

Identifikovanie bariér implementácie úplného prístupu k výsledkom vedy a výskumu

Na základe bodu C.17 uznesenia vlády SR č. 59 z 11. februára 2015 k návrhu akčného plánu Iniciatívy pre otvorené vládnutie v Slovenskej republike na rok 2015 mal minister školstva, vedy, výskumu a športu v spolupráci s ďalšími subjektmi a v súčinnosti s dotknutými inštitúciami identifikovať možné prekážky plného nasadenia otvoreného prístupu k výsledkom vedy a výskumu (Open Access), napr. exkluzívne zmluvy autorov s vydavateľmi, grantovými schémami a pod.

Ministerstvo školstva, vedy, výskumu a športu SR pripravilo stručný dotazník pre hlavných poskytovateľov financií na podporu výskumu (vnútorné grantové schémy ministerstva VEGA a KEGA, APVV, MZ SR, MO SR, MV SR) a dominantných prijímateľov (verejné vysoké školy, SAV). Spomedzi prijímateľov grantov bolo získaných 17 reakcií¹ z 11 inštitúcií, z celkovo oslovených 21 inštitúcií.

Autorský zákon a verejné obstarávanie

V rámci indikovania možných problémov bolo oslovené aj Ministerstvo kultúry SR ako gestor autorského zákona. Súčasný ani pripravovaný autorský zákon nie je prekážkou v uplatňovaní otvoreného prístupu k výsledkom výskumnej činnosti, je však potrebné, aby príjemca grantu mal od začiatku vysporiadané autorské práva so všetkými ich nositeľmi tak, aby bolo možné aplikovať verejnú licenciu (osobitne, ak sú výskumné aktivity uskutočňované v medzinárodnej spolupráci, to nemusí byť triviálne). Rovnako ministerstvo kultúry identifikovalo, že ak sa zamestnávateľ nedohodol inak, zamestnávateľ vykonáva majetkové práva zo zákona k zamestnaneckým dielam, a teda zamestnávateľ (vysoké školy, SAV a pod.) je oprávnený udeliť na tieto diela verejnú licenciu bez potreby súhlasu autora (zamestnanca). V tejto oblasti nič nemení ani návrh nového autorského zákona.

Rovnako Úrad pre verejné obstarávanie zaujal stanovisko, že v rámci procesov verejného obstarávania je obstarávateľ oprávnený vyžadovať, aby obstarané výstupy spadali pod otvorenú licenciu.

Pohľad grantových schém

Hlavnou grantovou agentúrou v Slovenskej republike na podporu výskumu je Agentúra na podporu výskumu a vývoja (APVV). Táto v súčasnosti neuplatňuje politiku otvoreného prístupu pri poskytovaní grantov, vyžaduje však popularizačné aktivity od príjemcu grantu, rovnako má možnosť informovať o dosiahnutých výsledkoch projektu. APVV neidentifikovalo konkrétne prekážky politiky otvoreného prístupu, navyše už v súčasnosti výdavky na publikovanie v časopisoch s otvoreným prístupom považuje za oprávnené. Ako nutnú podmienku však považuje vytvorenie repozitárov publikačných výstupov v rámci jednotlivých inštitúcií, resp. národného repozitáru. APVV (ako aj Slovenská akadémia vied) je členom asociácie SCIENCE EUROPE, ktorá v apríli 2013 publikovala odporúčané princípy pre otvorený prístup k výsledkom výskumu a vývoja.²

¹ Vyjadrili sa zamestnanci/reprezentanti UPJŠ Košice, KU Ružomberok, TU Košice, ŽU Žilina, niektoré ústavy SAV, TvU Trnava, TUAD Trenčín, UVLF Košice, UMB Banská Bystrica, PU Prešov, UK Bratislava.

² http://www.scienceurope.org/uploads/PublicDocumentsAndSpeeches/SE_OA_Pos_Statement.pdf

Medzinárodné dohody v oblasti spolupráce vo vede a technike v súčasnosti neuplatňujú politiku otvoreného prístupu. Administrované sú prostredníctvom APVV, je možné predpokladať rovnakú politiku ako v ostatných programoch APVV.

Podobne v prípade vnútornej grantovej schémy VEGA sú sprístupňované základné údaje o výsledkoch podporených projektov, samotné údaje získané v rámci podporeného výskumu, či publikačné výstupy nie sú verejne sprístupňované, resp. nevyžaduje sa otvorený prístup, aj keď niektorí riešitelia sprístupňujú svoje výstupy na Internete, nie je však isté, že pod verejnou licenciou. Na interné potreby (hodnotenie) sa do systému vkladá elektronická verzia publikačného výstupu (nie sú však zabezpečované funkcie repozitáru – napr. prístupnosť daného formátu v budúcnosti). Výskumné dáta nie sú spracúvané na centrálnej úrovni a ani neexistujú centrálné určené pravidlá pre príjemcov grantu v tejto oblasti.

V prípade vnútornej grantovej schémy KEGA je obvyklou súčasťou záverečnej správy aj link na výstupy, ktoré vznikli v rámci projektu, nevyžaduje sa, aby boli ďalej prístupné pod otvorenou licenciou, takže ich ďalšie použitie môže byť obmedzené autorom. V prípade tejto grantovej schémy môžu byť výstupy rozdielneho charakteru, tak publikácie, ako aj umelecké výkony, či vzdelávacie zdroje.

V rámci zákona o stimuloch sú podporované iné typy projektov, kde výstupom projektu nie je obvykle publikácia, ale iný typ výstupu, spravidla podliehajúci patentovej ochrane. O jednotlivých projektoch sa publikujú informácie na centrálnom portáli www.vedaatechnika.sk. S ohľadom na charakter podporovanej činnosti je otázne, či v týchto prípadoch uplatňovanie otvoreného prístupu by bolo v súlade s filozofiou zákona o stimuloch.

Z pohľadu prijímateľov (verejné vysoké školy a SAV)

Získané stanoviská a informácie nie je možné považovať za úplné a vyčerpávajúce, ide skôr o indikáciu súčasného stavu a je možné predpokladať podobnú situáciu aj na ostatných inštitúciách.

Situácia medzi jednotlivými inštitúciami je rozdielna. Niektoré inštitúcie majú centralizované pravidlá a pracoviská zabezpečujú centrálnu elektronickú archiváciu publikačných výstupov, primárne prostredníctvom akademických knižníc. Niektoré inštitúcie podporujú sprístupňovanie diel zamestnancov prostredníctvom webových stránok a pod. Len jedna inštitúcia deklarovala zámer plne implementovať otvorený prístup v strednodobom časovom horizonte. Z väčšiny odpovedí vyplýva, že inštitúcie nemajú interne nastavené pravidlá licencovania zamestnaneckých diel pod verejnou licenciou a obvykle podmienky sprístupnenia (a použitia) diela ponechávajú na zamestnancovi.

V jednom prípade boli formulované zásadné výhrady voči implementácii politiky otvoreného prístupu zhora s požiadavkou na ponechanie tejto oblasti výhradne na rozhodovaní výskumníkov.

Viacerí respondenti upozorňovali na potrebu koordinácie aktivít naprieč EU. Dôvodom je, že časopisy a vydavateľstvá, ktoré sú vnímané ako TOP v danom odbore, neaplikujú otvorený prístup, prípadne vyžadujú poplatky za sprístupnenie takejto publikácie, takže ak by národná politika aplikovala pravidlo podmienky otvoreného prístupu, slovenskí výskumníci sa obávajú, že by neboli schopní publikovať v TOP časopisoch, čo by znevýhodnilo ich postavenie v medzinárodnej komunite. Súčasne časopisy, ktoré dnes ponúkajú otvorený prístup, sú nateraz často vnímané s istým dešpektom

a vyžadujú si nastavenie pravidiel, aby boli uznávané akademickou komunitou. S týmto súvisí aj otázka nastavenia licenčných podmienok v prípade publikovania v časopise, kde výstup bude síce verejne prístupný, ale z hľadiska licenčných podmienok bude obmedzená možnosť jeho publikovania/sprístupnenia aj prostredníctvom iných zdrojov, napr. národného repozitáru.

Z hľadiska archivácie údajov získaných v rámci výskumu, ich archivácia a ďalšie použitie sú rovnako ponechané čisto na riešiteľskom kolektíve a len na lokálnych úložiskách. Pokus o zavádzanie centrálnych riešení a centrálnej podpory (dátové sklady) sú ojedinelé, ale na niektorých inštitúciách sa o ne pokúšajú. Niektorí respondenti upozornili aj na potrebu vyriešenia viacerých metodických, právnych, ale aj technických otázok spojených s prípadným centrálnym repozitárom. Problémom je napr. rozsah údajov, ktoré by mali byť umiestňované v repozitári, čo v prípade niektorých odborov môžu byť rozsiahle údaje, čo následne vyžaduje vhodné technológie na prístup a ďalšie spracovanie takýchto údajov. Osobitnou otázkou je bezpečnosť, konzistentnosť údajov a zodpovednosť za údaje a ich kvalitu, zjednodušene, kto môže čo ukladať, kto to môže kontrolovať a prípadne odmietnuť sprístupniť. Najmä v prípade výskumu v zdravotníctve je potrebné zabezpečiť, aby údaje ukladané do národného repozitáru boli v súlade so zákonom o ochrane osobných údajov, či etickými pravidlami výskumu v zdravotníctve.

Viaceré inštitúcie už dnes vidia potenciál vo zverejňovaní svojich výstupov a súčasne využívajú možnosti v medzinárodných projektoch, kde môžu využívať údaje z iných výskumov na vlastné aktivity. Vnímajú pozitívne rýchlejšie šírenie poznatkov, väčší ohlas na ich diela ako aj nástroj na šírenie vedomostí a poznatkov. Súčasne v komunite existujú isté obavy zo zneužívania otvoreného prístupu vo vede a výskume, vytvárania plagiátov a pod.

Z hľadiska prípadnej ďalšej implementácie bude potrebné posúdiť, či sú potrebné aj inštitucionálne repozitáre alebo bude postačujúci jeden centrálny. Niektoré inštitúcie v súčasnosti implementujú projekty, v rámci ktorých budujú repozitáre, či už v obmedzenom rozsahu na záverečné a kvalifikačné práce, alebo publikačné výstupy ako také, ale v niektorých prípadoch aj ako úložisko údajov. V prípade implementácie politiky otvoreného prístupu bude potrebné venovať dostatočnú pozornosť štandardizácii formátov, vymedzeniu metadát, vzájomnému prepojeniu informačných systémov a pod.

Ďalším špecifickým problémom je potreba vytvorenia kapacít v tejto oblasti, a to nielen na centrálnej úrovni pri správe repozitáru, ale aj na inštitucionálnej úrovni – mentoring a vzdelávanie výskumníkov a študentov, spracovanie dát pred archiváciou a zabezpečenie ich samotnej archivácie. Systémy bude potrebné nastaviť tak, aby nevyvolávali neadekvátnu administratívnu záťaž na kreatívnych pracovníkov inštitúcií. Celkovo je možné predpokladať potrebu a relevantnosť vzdelávania v oblasti autorského práva a jeho aplikovania, ale aj prezentovanie problematiky otvoreného prístupu naprieč inštitúciami a ich jednotlivými úrovňami (manažment, výskumníci, prípadne študenti).

Isté problémy môžu nastať v prípade niektorých typov výstupov, kde nie je jasné, či ide o zamestnanecké dielo. Príkladom sú napr. komentáre k zákonom, ktoré autori (aj vysokoškolskí učitelia) vydávajú na základe objednávky vydavateľstva. V takýchto prípadoch je možné predpokladať len z pohľadu etického rozmeru, že na tvorbu diela neboli využívané prostriedky financované z verejných zdrojov, a teda že autor tvoril dané dielo výhradne vo svojom voľnom čase a s využitím vlastných prostriedkov. Sekundárne by takéto diela nemali byť zohľadňované v rámci publikačných aktivít univerzít.

Z hľadiska implementácie otvoreného prístupu si osobitnú pozornosť vyžaduje aj posúdenie potenciálu komerčného využitia výsledkov výskumu. V tomto prípade je potrebné rozhodnúť, či má prednosť politika otvoreného prístupu alebo podpora viaczdrojového financovania inštitúcií, ktorá predpokladá, že napr. verejná vysoká škola je schopná komerčne využiť výsledky svojej výskumnej činnosti (patent a licencie). V takomto prípade je najmenej potrebné oddialiť publikovanie/sprístupnenie výsledkov do vyriešenia ochrany duševného vlastníctva.

Záver

V súčasnosti grantové schémy neaplikujú princípy otvoreného prístupu k výsledkom výskumu a vývoja. Praktickým dôvodom je neexistujúca infraštruktúra na ukladanie a sprístupňovanie výsledkov výskumu a vývoja. Podmieňovanie poskytnutia dotácie/grantu akceptovaním podmienok otvoreného prístupu v súčasnosti nevyplýva ani z existujúcej právnej úpravy. Zavádzanie takejto podmienky by malo mať oporu vo všeobecne záväzných právnych predpisoch, aj keď vo väčšine prípadov by malo byť (dočasne) postačujúce upravenie vnútorných pravidiel podporných schém.

Niektoré inštitúcie v ostatnom období zaviedli alebo v ďalšom období plánujú zaviesť pravidlá pre centrálnu archiváciu výsledkov vedy a výskumu (publikačné výstupy) v rámci inštitúcie. Inštitúcie len v obmedzenej miere aplikujú možnosti autorského zákona a neurčujú licenčné podmienky pre zamestnanecké diela vo forme verejnej licencie. Rozhodovanie o forme licencie je obvykle vecou autora (zamestnanca). Len niektoré inštitúcie uviedli, že budujú dátové úložiská, v rámci ktorých plánujú prevádzkovať inštitucionálny repozitár.

Z doručených vyjadrení vyplýva, že časť vedeckej komunity sa obáva, že ak by sa vyžadovalo publikovanie na základe otvoreného prístupu, prišli by o možnosť publikovať v najprestížnejších vydavateľstvách a časopisoch, resp. by takéto publikovanie zvýšilo náklady projektu o niekoľko tisíc eur za zaplatenie poplatku vydavateľovi.

V samotnej komunite sú rozdielne pohľady na túto problematiku, časť sa stotožňuje s aktivitami, ktoré sa v tejto oblasti dejú v zahraničí (napr. EUA, SCIENCE EUROPE), iná časť komunity zásadne odmieta úpravu tejto oblasti zhora. Ako kľúčové sa javí viac o tejto problematike komunikovať naprieč akademickou komunitou.

Osobitné pravidlá si vyžaduje výskum, ktorý odhaľuje bezpečnostné riziká (napr. informačných systémov, výskum pre potreby ozbrojených síl, výskum pomáhajúci odhaľovať trestnú činnosť a pod.), ale aj výskum, ktorý podlieha osobitným pravidlám (napr. výskum v zdravotníctve).

Z hľadiska implementácie bude kľúčové správne nastavenie pravidiel tak, aby nedochádzalo k zvyšovaniu administratívnej záťaže jednotlivých aktérov, súčasne aby boli jasné a jednoduché pravidlá na archiváciu údajov z výskumnej činnosti a vytvorené kapacity a podmienky na ich spracovanie. Otvorená je aj otázka, či na centrálnej úrovni existuje dostatočná kapacita s potrebnou odbornosťou, ktorá je schopná metodicky túto oblasť pokryť v celej šírke.

V rámci ďalšej diskusie je potrebné otvoriť aj otázku komerčného využitia výsledkov výskumu. V rámci viaczdrojového financovania sa podporuje, aby vysoké školy získavali ďalšie zdroje vlastnou činnosťou. Je potrebné vyjasniť vzťah medzi publikovaním pod verejnou licenciou a možnosťou patentovania a licencovania objavej technológie, materiálu, a pod. v rámci výskumu financovaného z verejných zdrojov.